

A pályázatunkban kifejtett okokból munkánk középpontjában az ismeretlen, vagy hozzáférhetetlen források feltárása állt. Ennek eredményei a legfontosabb helyszíneken végighaladva az alábbiakban összegezhetők.

1. A kolozsvári gyűjtemények közül az egyetemi könyvtárban nagyon célirányosan és viszonylag rövidebb ideig dolgozott Balázs Mihály, Keserű Gizella és Kovács Sándor. A munkát megkönnyítette, hogy rendelkezésünkre állt Újvári Mária kiadatlan, ám a magyar kutatók többségéhez szerencsére mégiscsak eljutó katalógusának egy xerox-másolata. A témánk szempontjából fontos kéziratos kolligátumok közül mintegy húszról készült az eddiginél jóval részletesebb leírás. Ezek egyikéről Balázs Mihály tollából tanulmány is készült, amely megjelenésre vár a Szörényi Lászlót köszöntő kötetben. Egy eddig ismeretlen régi magyar vers szövegét is adó másik tanulmány Balázs Mihály és Keserű Gizella közös műveként látott napvilágot (*Két ismeretlen régi magyar vers*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXIX. (2006.) 5–23.).

A kolozsvári akadémiai könyvtárban Balázs Mihály, Keserű Gizella, Kovács Sándor és B. Molnár Lehel dolgozott. A gyűjtemény unitárius anyagának megjelent katalógusát mintegy nyolcvan helyen pontosítottuk. Ezeket a pontosításokat számítógépen is rögzítettük, s meglétükre több konferencián felhívtuk a régi magyar művelődés- és irodalom kutatóinak figyelmét. Korrekciós listánkat felajánlottuk a könyvtár vezetőinek, akik tervbe vették, hogy honlapjukon közlik majd a katalógus elektronikus változatát. Egy roppant izgalmas, eddig csaknem teljesen ismeretlen kódexről (MsU 262) két elemző tanulmány is készült (Balázs Mihály, *A kolozsvári unitárius kollégium 262. számú kódexe*, in: Isten és ember szolgálatában. Erdő János emlékezete. Szerk. Szabó Árpád, Kolozsvár, 2007. 197–215.; Balázs Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán*, in: A lélekből építő. Gellérd Imre emlékére. Gellérd Imre – emlékkonferencia Székelykeresztúr, 2005. augusztus 6. Szerk. Jakabffy Tamás, Kolozsvár, 2007.), a fentebb említett Balázs–Keserű közös publikáció egy eddig ismeretlen vers szövegét is közlésezi. Pályázatunk elképzeléseinek iskolapéldája lehet ugyanakkor az a Keserű Gizella által írott dolgozat, amely az e gyűjteményben, továbbá az OSZK-ban őrzött kéziratok alapján mutatja be, hogy Comenius saját egyháza megpróbáltatásairól írott latin nyelvű történeti munkáját miképpen dolgozta át és alkalmazta egy sajátos múlt teremtés jegyében több magyarországi és erdélyi magyarul fogalmazó református és unitárius szerző (Keserű Gizella, *Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártirológia*, Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban, szerk. Balázs Mihály és Gábor Csilla, Kolozsvár, 2007, 313–332., német változat: Keserű Gizella, *Späte ungarische Reflexionen auf die Historia persecutionum*, in: Mezi Baltem a Uhrami. Komensky, Jednota bratrská a svět středoevropského protestantismu. Sborník k počtě Marty Bečkové, ed. Vladimír Urbanek, Lenka Řezníková, Praha 2006. (published in 2007.) 117-129.). Föltétlen meg kell említenünk, hogy a kolozsvári

akadémiai könyvtár régi magyar nyomtatványairól Sipos Gábor munkaközössége által készített katalógust hasznosítva a *historia litteraria* szempontjából elsődleges fontosságú kiegészítések történhetnek a nyomtatott kötetek tanulmányozása alapján is. A legszenzációsabb találat e területen Czwittinger *Specimenjének* egy olyan példánya, amely Martin Schmeizel kéziratos kiegészítéseit tartalmazza. Ennek tanulmányozásában segítséget nyújtottunk a Schmeizel-ről PhD-értekezést író Verók Attilának, ám Siposékat is pontosítva, további, mintegy húsz kötetben találtunk ebből a szempontból is fontos kéziratos bejegyzéseket.

A kolozsvári unitárius püspökség levéltárában és könyvtárában Kovács Sándor és B. Molnár Lehel dolgozott. Terveinknek megfelelően Körmöczy János, Máté Elek és a Benczédi család iratállományának feltárását, illetőleg az eddigi leírások pontosítását végezték el. Munkálataik alapján már a pályázati időszakban két fontos tanulmány is elkészülhetett (B. Molnár Lehel, *Scholae militantes. Ismeretlen epizód a tordai unitárius iskola történetéből*, Keresztény Magvető, 2006/4, 418–430.; Kovács Sándor, *Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István Históriaja és az intézményesülő angol-magyar unitárius kapcsolatok*, Keresztény Magvető, 2007/2, 148-160.).

2. Terveinkben ugyan szerepel, de a tervezettnél is alaposabban tudtunk foglalkozni a marosvásárhelyi Teleki-téka unitárius dokumentumaival. Ez különgyűjtemény a híres Téka állományában, s úgy keletkezett, hogy az államosítások során ide szállították át a székelykeresztúri unitárius kollégium könyvtárának anyagát. Az iskola a 19. században nagyon jelentős intézmény volt, az unitárius értelmiség képzésének fontos helyévé vált, így sokan a keresztúri kollégiumnak adományozták értékes könyv- és kéziratgyűjteményüket. Ezt vette el tehát a román állam, s Balázs Mihály, Keserű Gizella, Kovács Sándor és B. Molnár Lehel munkája eredményeképpen megtörténhetett a régi cédulakatalógus teljes revíziója, s számítógépes rögzítése. A katalógus füzetként való megjelentetése az elkövetkezendő évek feladata, de a mostani még finomításra szoruló változat már olvasható az SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszékének honlapján. A feldolgozás nyitányaként a korábban említett Balázs Mihály–Keserű Gizella tanulmány ebből a gyűjteményből is közli egy eddig ismeretlen régi magyar vers szövegét.

3. A gyulafehérvári Batthyáneumban azokra a kora újkori kéziratos kolligátumokra koncentráltunk, amelyekről nem tartalmaz részletes leírást Szentiványi ismert katalógusa. E kéziratos kolligátumok egy részének származásáról nincsenek információink, jónéhányról megállapíthatóvá vált ugyanakkor, hogy az ismert nagy 18. századi gyűjtő, Dobai Székely Sándor kollekciónak származik. Őt nagy kolligátumról készülhetett részletes leírás, s bár a korábban ismert forrásokkal való kimerítő szembesítés munkája még előttünk áll, egészen bizonyosan tartalmaznak máshonnan nem ismert szövegeket is. A *historia litteraria* szempontjából egészen kivételesen fontosnak látszik Kollár Ádám Ferenc elemző bírálata Brutus János Mihály történeti

munkájáról. A Batthyáneumban átnéztük (Balázs Mihály és Keserű Gizella) a gyulafehérvári káptalan levéltárának egy részét is, s itt is találtunk témánk szempontjából még ismeretlen, vagy legalábbis feldolgozatlan leveleket.

4. Vállalásaink között szerepelt, hogy kutatómunkát végzünk az erdélyi szászság két jelentékeny központjában. Kevesebb időnk jutott Brassóra, hol az úgynevezett fekete templom levéltárában Font Zsuzsa végzett kutatásokat, és korábbi közleményeit kiegészítve, teljesen új dokumentumokat talált egy brassói spiritualistáról, Johann Bayerről. Az ezek alapján írott tanulmány elhangzott azon a londoni konferencián is, amely a 17–18. századi radikalizmus kérdéskörével foglalkozott.

5. Egyéb feladataink is azt követelték meg, hogy a szász centrumok közül Szebenre koncentráljunk. Itt fő működési területünk nem a Brukenthal-könyvtár volt, hanem az Állami Levéltár. Döntésünket az indokolta, hogy az államosítások során ide helyezték át az evangélikus Landeskonsistorium iratanyagának nem kifejezetten levéltári állagait is. A szebeni evangélikus püspökség sok évszázados gyűjteménye került tehát ebbe a levéltárba, amely nem csupán az erdélyi szászság egyházi kultúrájára vonatkozó adatokat tartalmaz, hanem az erdélyi művelődés történetének egészére is. Ennek hátterében az áll, hogy az erdélyi szászok mindig is tisztában akartak lenni mindazzal, ami a másik két államalkotó náció világában történt. Rendre másolatokat készítettek tehát 16–18. századi dokumentumokról, s van rá eset, hogy ily módon olyan iratok őrződtek meg náluk, amelyek a magyarok között elpusztultak. Erről a több száz kolligátumot felölelő gyűjteményről részletes analitikus katalógus nem áll rendelkezésre, csupán egy cédulakatalógust használhatnak a kutatók, amelynek egyik doboza ráadásul csak a legutóbbi időben került elő. Így bizonyosan hézagpótlónak tekinthető, hogy Balázs Mihály, Katona Tünde és Keserű Gizella szebeni útjai során mintegy ötven kolligátum részletes leírása készült el. Mivel a levéltárban a legutóbbi időkig tilos volt komputert használni, e leírásokat jelenleg a kutatói füzetek tartalmazzák. Tervezzük azonban számítógépes rögzítésüket, s addig is több konferencián elhangzott előadással tettük közzé, hogy a korai újkorral foglalkozó magyarországi szakembereknek érdemes konzultálni velünk szebeni kutatóútjuk megkezdése előtt. E feltárás jelentőségéről az alábbiakban még szólnunk, itt csupán azt jegyezzük meg, hogy a csoportunk által szervezett konferencián Balázs Mihály, *Somogyi Ambrus történeti művének egy ismeretlen redakciójáról* címmel az ismert történetíró művének egy olyan változatát mutatta be, amely eszmetörténeti szempontból is rendkívül izgalmas előszót is tartalmaz. Ez áttekintést ad a megelőző évtizedek hazai történetírásáról is, s így egy nagyon fontos forrással gazdagodhat általa a *historia litteraria* 16. századi előtörténete is.

6. Mivel gyűjtőmunkánk a kifejezetten erdélyi források felkutatására irányult, a magyarországi könyvtárak közül az onnan átkerült dokumentumok számbavételére koncentrálunk. A munkát természetesen nem könnyíti meg,

hogy a provenienciát gondosan feltüntető katalógusaink nincsenek, de – mint köztudott – nincs letisztázott katalógusa az Országos Széchényi Könyvtár latin nyelvű kéziratának sem. Így nagy segítség volt számunkra, hogy a munkálat alatt lévő katalógus legjobb ismerőjének, Földesi Ferencnek a tanácsait kikérve, s Kulcsár Péter összeállítását (*A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*) felhasználva dolgozhattunk. Az itt végzett munka eredményeképpen van egy ún. „belőtt” Kulcsár-példányunk, ahol az egyes tételek esetében további előfordulásokat is rögzítettünk. Káldos János, Katona Tünde és Schaffer Andrea munkájának a legnagyobb találat, hogy felismerték egy nagy kéziratgyűjtő, Joseph Carol Eder kolligátumainak rendkívüli fontosságát. Az OSZK-ba került legalább két tucatnyi tőle származó vegyes nyelvű dokumentumkötet egészen nyilvánvalóan szebeni provinenciájú, s egy sor a magyar művelődéstörténet, ezen belül a *historia litteraria* szempontjából is fontos szöveget vagy szövegváltozatot tartalmaz. Minden ebből a gyűjteményből származó kötet azonosítása, valamint az egyes szövegek azonosítását is felölelő leírás természetesen további feladat. E bonyolult, de sok eredményt ígérő munkálatsor első produkciói Katona Tünde nemzetközi konferenciákon elhangzott és megjelenés előtt álló dolgozatai, amelyek közül itt külön is kiemeljük azt, amely Michael Siegler 16. századi szász történetíró munkájának egy eddig ismeretlen változatát mutatja be. (Katona Tünde, „*Considerare Imperiorum ordinem et mutationes*”. *Über Michael Sieglers kaum gekanntes historisches Werk*. Megjelenik a Humanismus und Europäische Identität. Der Fall Siebenbürgen: Die erste verbrieft Religionsfreiheit című kötetben, szerk. Günter Frank (Europäische Melancthon-Akademie Bretten).

Csoportunk természetesen törekedett a feltárt dokumentumok legalább egy részének lehetőség szerint minél több szempontú elemzésére is. Ennek elősegítésére igyekeztünk jártassá válni a külföldi szakirodalomban, legalább abban a témakörben, hogy a korai újkori konfesszionalizálódás folyamatában milyen helyet foglaltak el a történeti reflexiók, az egy-egy felekezet, vagy csoport kulturális teljesítményét is számbavevő törekvések. A cél elérése érdekében dologi keretünkől tekintélyes hányadot költöttünk olyan külföldi monográfiák és feldolgozások beszerzésére, amelyek tájékozódásunk szerint nem kerültek be hazai könyvtárainkba. A megrendelt könyvek az SZTE könyvtárának állományát képezik, s az itteni gyakorlat szerint tartósan kikölcsönözve munkaszobáinkban kis kézikönyvtárként funkcionálnak.

A mondott szakirodalom egy része már hasznosult azokban a tanulmányokban, amelyekről a fentiekben szoltunk, s amelyek pontos adatait a közlemény rovatban közöljük. Talán helyes külön is megemlítenünk, hogy a 2006-ban tartott kis konferenciánk mellett, ezek zöme nemzetközi fórumon hangzott el, s ilyen konferenciák köteteiben jelent meg. Mivel figyelmünkől programosan nem rekesztjük ki a reformáció radikális fejleményeit sem,

különösen fontos volt az a londoni konferencia, ahol a radikalizmus és történeti reflexió összefüggéseit tárgyalták.

Csoportunk több tagja ugyanakkor a legintenzívebben az unitárius felekezet történetével foglalkozott, ami abból a szempontból talán szerencsésnek is mondható, hogy az eddigi szakirodalom éppen ennek a felekezetnek a 17–18. századi teljesítményéről tárta fel a legkevesebbet. Mindenesetre a felsoroltakon kívül e munkálkodásunk első menetben három olyan vállalkozásban is hasznosul, amely mindenképpen kötődik az unitárius felekezethez.

Az egyik a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet (*Unitario-ecclesiastica historia transylvanicad*) második kötete magyar fordításának megjelentetése. Ennek munkálatai befejezés előtt állnak, s a legintenzívebben dolgozó munkások Kovács Sándor, és B. Molnár Lehel.

A második *Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles* c. sorozat XXVI. kötete, amely a 16. századi unitarizmus legfontosabb személyiségéről, Dávid Ferencről ad biobibliográfiai összeállítást. Ez jelentékeny új forrásokat éppen Szebenből tud közölni, illetőleg ismertetni, s ily módon lényegesen módosítja azt a képet, amely Dávid Ferenc életének korai szakaszáról a szakirodalomban kialakult. A Balázs Mihály által gondozott kötet ez év októberében jelenik meg angol nyelven.

A harmadik Szentábrahámi Lombard Mihály *Historia Ecclesiastica* című műve, illetőleg ennek Uzoni Fosztó István által készített magyar fordítása. A mű terjedelmes előszava (*Precautiones ad historiam ecclesiasticam tenendae*) a *historia litteraria* hazai története szempontjából is fontosnak látszik, mivel jelzetten vagy jelzés nélkül Jean le Clerc és Christian Thomasius mellett egy sor további fontos 17–18. századi kortárs szerzőre hivatkozik. Kiadásra előkészített formába került ennek kritikái, a források legnagyobb részét is feltüntetni tudó szövege, illetőleg magyar fordítása, s megjelenése *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* című sorozat egyik következő darabjaként 2009-re várható.